

RAFAEL QARAYEV
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Tarix İnstitutunun dissertantı
E-mail: rafael.qarayev.1981@mail.ru

1920-Cİ İLLƏRİN BİRİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCANDA SOVET HAKİMİYYƏTİ ƏLEYHİNƏ İDEOLOJİ VƏ SİYASİ MÜBARİZƏ

Açar sözlər: azadlıq mübarizəsi, ideoloqlar, sovet hakimiyyəti, repressiyalar
Ключевые слова: освободительная борьба, идеологи, советская власть, репрессии
Key words: the struggle for freedom, the ideologists, the Soviet government, the repression

1920-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanda sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə təkcə silahlı üsyanlar şəklində getmirdi. Qırmızı Ordunun özbaşınalıqlarına, talanlarına, müsadirələrinə və həbslərinə qarşı əsasən bölgələrdə gedən silahlı çıxışlar ideoloji-siyasi cəbhədə də gərgin mübarizə ilə çulğaşırdı. Bu mübarizənin iştirakçıları başlıca olaraq milli düşüncəli ziyalılar, ələlxüsus sovet hakimiyyəti tərəfindən fəaliyyəti qadağan edilmiş partiya və qurumların üzvləri idi (1, s.105).

Aprel işğalından sonra AK(b)P istisna olmaqla bütün partiyaların fəaliyyətinin dayandırılması, həmçinin həmin partiyaların mətbuat orqanlarının bağlanması müxalif qüvvələrin gizli fəaliyyətə keçməsilə nəticələndi. Onların arasında "Müsavat" və "İttihad" başda dururdu.

"İttihad"ın başlıca müxalif partiya olduğunu bolşevik hakimiyyəti özü də etiraf edirdi. Belə ki, 1921-ci il iyunun 16-da AK(b)P Siyasi Bürosunun məxfi iclasında menşevik və başqa partiyaların ləğv edilməsi ilə bağlı Qafqaz Bürosunun teleqramı oxunarkən N.Nərimanov: "Azərbaycanda bu teleqramı "ittihadçılara qarşı mübarizə aparılmalıdır" kimi başa düşmək olar, çünki bizdə menşeviklər və başqa təşkilatlar çox zəifdir" deyə söyləmişdi (2, s.61).

1920-ci ilin yayından gizli fəaliyyətə keçən "İttihad"ın bazasında tezliklə bir neçə siyasi təşkilat yarandı. Onlar müstəqil fəaliyyət göstərsələr də, məramları eyni idi və anti-sovet xarakteri daşıyırdı (3, s.8). "İttihad"ın Azərbaycanın əksər qəzalarında şöbələri fəaliyyət göstərirdi, məşhur liderləri isə H.Şakirov, Y.Musayev, S.Kərimov, M.Əlimərdanoğlu idi (1, s.105).

1920-ci ilin mayında "İttihad" partiyası "İslam" ilə birləşdi və "İttihadi İslam" (İslam birliyi) adını aldı, bunun ardınca "İttihadi İslam" "İslam əl-Quran" təşkilatı ilə birləşdi və "Milliyyəti İslam" adlanmağa başladı (2, s.60). 1920-ci ilin iyulunda Gəncədə "Milliyyəti İslam" və kamalçı təşkilat olan "Günəş Qafqaz" birgə konfrans keçirdi. Konfransda hər iki partiya sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizədə səylərini birləşdirmək üçün "Azərbaycan Milli Müdafiə İslam Firqəsi" adlı təşkilatda birləşdi. Yeni təşkil edilmiş partiyanın sədri Cabbar Qoşqarov, sədrin müavini Əli Səmədov, partiyanın katibi isə - Abbas bəy Usubbəyov (Nəsim bəy Usubbəyovun qardaşı) seçildi (1, s.106).

"İttihad"ın böyük fəallığı, öz ətrafında milli qüvvələrin əksəriyyətini birləşdirməsi bolşevik hakimiyyətini ciddi narahat edirdi. Artıq 1920-ci ilin sonlarından başlayaraq Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası (ЧК) partiyaya qarşı repressiyalara başladı. Repressiyalar gedişində 200-dən çox ittihadçı həbs olundu, onlardan 22-si ölüm cəzasına məhkum

edildi (1, s.106).

1920-1921-ci illərin repressiyalara baxmayaraq, "İttihad" üzvləri bölgələrdə fəaliyyətlərini bir müddət davam etdirə bildilər. Belə ki, 1922-ci ildə keçmiş ittihadçılar tərəfindən Göyçayda təşkil olunan "Ədalət-İslam" partiyası əhali arasında, xüsusilə məktəblərdə və dövlət idarələrində antisovet təbliğatı aparmaqla məşğul idi. Təşkilatın əksər üzvlərinin həbsi ilə "Ədalət-İslam"ın fəaliyyəti elə həmin il başa çatdı (1, s.107).

Aprel işğalından dərhal sonra gizli fəaliyyət göstərməyə qərar verən "Müsavat" partiyasının milli müqavimət hərəkatında fəallığının "İttihad"a nisbətən zəif görünməsi təsadüfi deyildi: bolşeviklər üçün ən böyük təhlükə bu partiyadan gəlirdi və hər bir müxalif qüvvə müsavətçi olaraq görülürdü. Bununla əlaqədar M.Ə.Rəsulzadə "Çağdaş Azərbaycan tarixi" adlı əsərində yazır: "Bolşevik leksikonu Azərbaycandakı bütün vətənpərvərləri müsavətçi adlandırır. Müsavətçilik vətənpərvərliyin sinonimidir" (4, s.93).

Həqiqətən, 1920-ci ilin mayından başlayan siyasi repressiyaların böyük bir qismi müsavətçilərə qarşı çevrilmişdi və bu səbəbdən də, "Müsavat" partiyasının hər hansı bir fəaliyyəti (mühacirətdəki geniş miqyaslı fəaliyyəti istisna olmaqla) mümkünsüzləşmişdi. Z.M.Bünyadov yazır: "1920-ci ilin may ayından Azərbaycan ÇK (FK) təxmini həbslərə başladı. Həbs olunanları 3-4 ay ara vermədən sorğu-suala tutdular. Nəticədə Fövqəladə Komissiya həmin dövrdə demək olar ki, fəaliyyət göstərən bütün partiyaların üzvləri barədə özünə lazım olan məlumatı yığa bildi. Toplanmış materiallar FK-ya "Müsavat"ın fəaliyyətindəki zəif və güclü cəhətləri müəyyənləşdirmək, öncülləri, potensial fəalları aşkara çıxarmaq ... yaxın gələcəkdə qəti addımlar atmaq imkanı verdi. 1920-ci ilin sonlarından 1923-cü ilin ortalarınaqədər Fövqəladə Komissiya "Müsavat" partiyası üzvləri arasında seçmə həbslər apardı" (3, s.40).

Bolşeviklərin ehtiyat etdiyi digər bir məqam – Azərbaycandakı digər müxalifət partiyaları ilə müqayisədə "Müsavat"ın xarici dövlətlərlə, xüsusilə İngiltərə, Fransa və Türkiyə ilə əlaqələrinin daha güclü olması idi. L.P.Beriyanın 5 may 1929-cu il tarixli "Azərbaycanda antisovet partiyaların fəaliyyəti haqqında Hesabat"ında qeyd olunurdu ki, "İstər Vətəndaş müharibəsi dövründə, istərsə də gizli fəaliyyətləri dövründə müsavətçilər öz antisovet mübarizələrində ingilislərə arxalanırdılar" (4, s.290). M.C.Bağirov isə AK(b)P-nin XIV Bakı qurultayındakı nitqində "Müsavat" partiyası ilə sadəcə daxilə deyil, xaricə də mübarizə aparılmalı olduğunu" qeyd etmişdi (5, s.93).

Hər iki amil, yəni "Müsavat" partiyasının milli qüvvələr arasında böyük nüfuzunun olması və xarici dövlətlərdən dəstək alması Azərbaycanda bolşeviklərin müsavətçilərə qarşı daha böyük repressiyalar aparmasına səbəb olmuşdu; bu da öz növbəsində "Müsavat"ın ölkədaxili siyasi və ideoloji fəaliyyətinin zəifləməsinə şərtləndirmişdi.

1920-ci illərin əvvəllərində sovet Azərbaycanında bolşeviklərə qarşı ideoloji-siyasi mübarizə aparən qüvvələr arasında esərler də üstünlük təşkil edirdi. Azərbaycan esərlərinin başlıca təşkilatı "Xalqçı" partiyası idi ki, onun da əsas liderləri A.Səfikürdski və C.Hacinski sayılırdı. Partiyanın əksər qəzalarda özəkləri fəaliyyət göstərirdi (6). Qeyd edək ki, "Xalqçı"lar təkcə təbliğat işi aparmaqla kifayətlənmirdilər, eyni zamanda əhalinin bir qrupunu sıralarına daxil edərək etiraz çıxışları və sabotajlar da hazırlayırdılar. Bu partiyanın da aqibəti 1922-ci ildə onun fəal üzvlərinin həbsi ilə sona çatdı: A.Səfikürdski, C.Hacinski və daha bir neçə məşhur xalqçı Ali İnkilabi Tribunalın qərarı ilə müxtəlif müddətli həbs cəzaları aldılar (2, s.57).

Qeyd edək ki, bu illərdə bolşevik hakimiyyətinə qarşı ideoloji-siyasi mübarizənin başlıca qüvvələri milli ruhlu ziyalılar və orta burjuazianın nümayəndələri olsa da, anti-

sovet mübarizə aparan partiya və təşkilatlarda fəhlələrin və kəndlilərin, hətta bolşeviklərin və komsomolçuların da iştirakı faktları məlumdur. Məsələn, 1924-cü ildə Bakıda fəaliyyət göstərən “Azadiyyə” partiyasını buna nümunə gətirmək olar (1, s.107).

1920-ci illərin birinci yarısı Azərbaycanda siyasi və ideoloji mübarizənin kəskinləşməsi, milli müqavimət hərəkatının böyük miqyas alması ilə səciyyələnir; amma eyni zamanda məhz bu illərdə ölkədəki bütün müxalif partiyaların rəsmi fəaliyyətinə son qoyulur, antisovet yönlü mətbuat orqanları bağlanır, ölkəyə xaricdən qeyri-marksist qəzetlərin gətirilməsi qadağan olunur (7). Bu səbəbdən də 1920-ci illərin ortalarına doğru Azərbaycanda sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizənin yalnız ikinci cəbhəsi – xaricdə cəmlənmiş mühacirət cəbhəsi rəsmi fəaliyyətini saxlayır. Qeyd edək ki, bu cəbhə bir müddət xarici dövlətlər tərəfindən dəstəklənmişdir.

Hələ 1920-ci il aprelin 27-də, yəni işğalın ilk günündə başlayan bolşevik repressiyalarından qurtulmaq üçün Azərbaycan milli hərəkatının tanınmış nümayəndələri, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət xadimləri ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Onların cəmləndiyi ilk ölkələr Gürcüstan, Türkiyə və İran, sonrakı illərdə Qərbi Avropa ölkələri (əsasən Fransa və Polşa) oldu.

Azərbaycandan Gürcüstana mühacirət edən ilk dalğada məşhur dövlət xadimləri və siyasətçilər - F.X.Xoyski, M.Vəkilov, Ş.Rüstəmbəyli, N.Şeyxzamanlı, Y.İbrahimi və H.Ağayev var idi. Onlar Tiflisdə ilk azərbaycanlı siyasi mühacirlər idilər və sovet işğalına qarşı mübarizə aparmaq üçün “Azərbaycan Qurtuluş Komitəsi”ni təşkil etmişdilər (8, s.74). Lakin bu mühacirlər işğalın artıq ilk günlərindən bolşeviklərin və onlara repressiyalarda və terrora yardımçı olan erməni daşnakların ciddi nəzarətində idilər. 1920-ci ilin mayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin baş naziri N.Usubbəyov Bakıdan çıxıb Kürdəmir yolunda qətlə yetirildi; 1920-ci ilin iyununda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk baş naziri olmuş F.X.Xoyski və Azərbaycan parlamentinin sədri H.Ağayev Tiflisdə qətlə yetirildi; “Müsavat” partiyasının üzvü Yusif İbrahimi isə Siqnaxda (Gürcüstan) öldürüldü (9).

1921-ci ilin fevralında Gürcüstanda sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra Azərbaycan mühacirlərinin bu ölkədə qalması mümkün olmadı. Mühacirətin ikinci dalğası Türkiyəyə istiqamətləndi. Siyasi mühacirlərin içərisində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət xadimləri ilə yanaşı, müxtəlif partiyaların üzvləri, həmçinin zabitlər də üstünlük təşkil edirdilər. İlk vaxtlar Türkiyədəki Azərbaycan mühacirətinin başında Xosrov Sultanov və Xəlil bəy Xasməmmədov dururdu (8, s.75-76).

1922-ci ilin sonlarında M.Ə.Rəsulzadənin İstanbulla gəlməsi ilə Türkiyədəki Azərbaycan mühacirətinin fəaliyyətində yeni mərhələ başladı. Qeyd edək ki, aprel işğalından sonra bir müddət Lahic ərazisində gizlənən M.Ə.Rəsulzadə 1920-ci ilin avqustunda həbs olunaraq Bakıya gətirilmişdi. Keçmiş inqilabçı yoldaşının həbsi xəbərini eşidən İ.Stalin onun azad edilməsi haqqında göstəriş vermiş, daha sonra Moskvaya işə dəvət etmişdi. Həmin illərdə Bakı kommunistləri içərisində belə bir xəbər gəzirdi ki, “ondan Kremlin türk xalqları ilə bağlı milli siyasətini işləyib hazırlamaq üçün istifadə etmək istəyirdilər” (10, s.24). Lakin qısa bir müddət RSFSR Millətlər Komissarlığında mətbuat müvəkkili vəzifəsində işləyən, eyni zamanda Moskva Şərqsünəslük İnstitutunda fars dilindən dərs deyən M.Ə.Rəsulzadə sovet rejiminə xidmət etmək niyyətində deyildi: elmi-tədqiqat işi aparmaq adı ilə Leninqrada gələn M.Ə.Rəsulzadə tatar maarifçisi M.Bigiyevin yardımı ilə Finlandiyaya qaçmağa, buradan isə İstanbulla gəlməyə müyəssər olur (5, s.17).

Bölmənin əvvəlində qeyd etmişdik ki, “Müsavat” partiyasının milli qüvvələr arasında böyük nüfuzunun olması və xarici dövlətlərdən dəstək alması Azərbaycanda bolşeviklərin müsavətçilərə qarşı daha böyük repressiyalar aparmasına, bunun da öz növbəsində “Müsavat”ın ölkədaxili siyasi və ideoloji fəaliyyətinin zəifləməsinə səbəb olmuşdu. İstanbulla gəlişilə milli qüvvələrin başına keçən M.Ə.Rəsulzadə sovet Azərbaycanında böyük repressiyalara məruz qalmış partiyadaşlarının mübarizəsini davam etdirməyə başlayır. Artıq 1922-ci ilin sonlarında “Müsavat” partiyasının Xarici Bürosu qurulur və M.Ə.Rəsulzadə onun başına keçir; Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində, həmçinin İranda partiyanın yerli komitələri yaradılır. Büro “Müsavat”ın Azərbaycanda qeyri-legal fəaliyyət göstərən Mərkəzi Komitəsi və partiya fəalları ilə gizli əlaqələr də saxlayırdı (2, s.107-108; 11, s.39).

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan FK-nın (ЧК) sədri M.C.Bağirov bununla əlaqədar 1925-ci ildə yazırdı: “... Düşmənlərimizin başında, şübhəsiz, “Müsavat” partiyası durur. M.Ə.Rəsulzadə Avropaya qaçdıqdan sonra Azərbaycan inqilabının əleyhdarları onun ətrafına toplanaraq öz irtica fəaliyyətlərinə başladılar. Fərsət tapdıqca fəhlə-kəndli hökumətinə zərbə endirməyə çalışırlar. Xaricdə M.Ə.Rəsulzadənin başına toplanan milliyətçilərin içəridəki tərəfdarlarını əzmək lazımdır” (8, s.78). Bir neçə il sonra, 1932-ci ildə isə M.C.Bağirov öz nitqlərindən birində “Müsavat” partiyası ilə sadəcə daxildə deyil, xaricdə də mübarizə aparılmalı olduğunu” qeyd etmişdi (5, s.93).

Azərbaycandakı sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizədə Türkiyə mühacirləri, ələlxüsus “Müsavat” partiyasının Xarici Bürosu böyük rol oynayırdı. Bu mübarizə başlıca olaraq antisovet təbliğatından ibarət idi. 1923-cü ildə M.Ə.Rəsulzadənin təsisçisi və redaktoru olduğu “Yeni Kafkasiya” jurnalı sovetlərə qarşı ideoloji mübarizədə başlıca vasitə idi. Bu jurnalın səhifələrində dərc olunan yazılar çox sərt olub SSRİ-nin milli siyasətinin müstəmləkəçi xarakterini bütün çıpaqlığı ilə ortaya qoyurdu və əslində bir müsəlman ölkəsində nəşr olunmaqla, bolşeviklərin müsəlman xalqları içərisində nüfuzunu tamamilə aşağı salırdı. Təsadüfi deyil ki, “Yeni Kafkasiya” jurnalının SSRİ-də ən güclü opponenti - “Новый Восток” jurnalı idi (12, s.226).

“Müsavat”ın və onun Türkiyədəki əsas mətbuat orqanı olan “Yeni Kafkasiya”nın fəaliyyəti bolşevik elitasını çox ciddi narahat edirdi. Hələ 1923-cü ilin iyulunda Q.Orconikidze AK(b)P-nin XII Ümumi Bakı Konfransındakı nitqində bu məsələyə xüsusi yer ayırmışdı: “Yoldaşlar, İran və Türkiyədə müsavətçilərin sovet hakimiyyəti əleyhinə qızgın iş apardığını gizlətmək lazımdır mı? Onlar sübut etmək istəyirlər ki, Azərbaycanda azərbaycançılıqdan heç nə qalmayıb. Onlar məsələni belə qoyurlar: Azərbaycanın bütün taleyi Kırılov və Kirov tərəfindən həll edilir ... Onlar bütün dünyaya car çəkirlər ki, indi Azərbaycanda rusların tam hökmranlığı mövcuddur” (13).

M.Ə.Rəsulzadə “Yeni Kafkasiya” jurnalının səhifələrində sovet hakimiyyətinə qarşı yazılar dərc etdirməklə kifayətlənmirdi; bu illərdə onun sovet işğalını, sovet müstəmləkəçiliyini ifşa edən “Azərbaycan Cümhuriyyəti” (1923), “Əsrimizin Səyavuşu” (1923), “İstilal məfkurəsi və gənclik” (1924) adlı kitabları dərc olunur və qısa bir müddətdə geniş oxucu kütləsi tapır. Xüsusilə “Azərbaycan Cümhuriyyəti” kitabı Azərbaycanda antisovet mübarizəsində başlıca ideoloji vasitəyə çevrilir. Kitab təkcə Türkiyə və digər ölkələrdəki mühacir dairələrdə deyil, SSRİ-də də məşhurlaşmışdı. M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adlı kitabının antisovet mahiyyəti o qədər aşkar, burada gətirilən arqumentlər o qədər güclü idi ki, onunla mübarizəyə birbaşa İ.Stalin özü qoşulmalı olmuşdu. SSRİ rəhbəri bu əksinqilabi kitabın antisovet təbliğatında nə qədər böyük rol oynayacağını anlayaraq

“anti kitab”ın yazılmasını vacib saymışdı və bu işi Azərbaycan MİK sədri Q.Musabəyova tapşırırmışdı (14, s.598).

Azərbaycanda sovet işğalına və qurulan sovet terror rejiminə qarşı mühacirət qüvvələrinin mübarizəsini genişləndirmək üçün M.Ə.Rəsulzadə 1924-cü ildə “İstiqlal Komitəsi”ni yaradır; müsavətçilardan əlavə, digər partiyaların və təşkilatlarının üzvlərinin də daxil olduğu bu komitə Azərbaycanın siyasi mühacirətinin ən müxtəlif cərəyanlarını vahid platformada birləşməsini nəzərdə tuturdu (10, s.31).

Azərbaycan mühacirlərinin 1920-ci il aprel işğalından dərhal sonra formalaşan daha bir mərkəzi – Paris idi; bu da təbii idi, çünki işğal ərəfəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin diplomatlarının bir qrupu Versal danışıqlarında iştirak etmək üçün bu şəhərə gəlmişdi. Fransadakı Azərbaycan mühacirətinin başında milli hökumətin xarici işlər naziri Əlimərdan bəy Topçubaşov (Topçubaşı) dururdu. Məhz onun rəhbərliyi altında Azərbaycan mühacir hökuməti bolşevik işğalına və bolşevik hakimiyyətinə qarşı diplomatik mübarizənin fəal təşkilatçıları olmuşlar.

Azərbaycanın işğalı xəbərini alan kimi Ə.M.Topçubaşov Fransa hökumətinə müraciət edərək Azərbaycan həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqda ona yardım göstərilməsini xahiş etdi. Azərbaycan sülh heyətinin başçısı tərəfindən 1920-ci il mayın 3-də müttəfiq dövlətlərin Ali Şurasına, Fransa, İngiltərə, ABŞ və İtaliya hökumətlərinə və Parisdəki səfirliklərə Azərbaycanın sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunduğu barədə nota təqdim edildi, iyunun 8-də isə eyni məsələ ilə bağlı Sülh Konfransının Ali Şurasına müraciət olundu (14, s.557, 559).

Qeyd edək ki, Ə.M.Topçubaşov Azərbaycanın işğalı ilə bağlı həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq məqsədilə təkcə Qərb dövlətləri və ayrı-ayrı təşkilatlarla yanaşı, bu illərdə geniş miqyas almış sülh konfranslarına (Spa, Genuya, Haaqa, Lozanna konfranslarına) da müraciətlər və notalar təqdim etdi. Lakin bu müraciətlərin demək olar ki, hamısı cavabsız qaldı. İstər Azərbaycanın, istərsə də Qafqazın digər mühacir hökumətlərinin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Qərb ölkələri Sovet Rusiyası ilə müəyyən razılaşmaya gəlməyi üstün tutdular.

Bununla yanaşı, 1920-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan mühacirətinin Avropada soveütlərin əleyhinə diplomatik mübarizəsini tam nəticəsiz də saymaq doğru olmazdı. Belə ki, C.P.Həsənli bununla əlaqədar yazır: “1922-ci ilin ilk günlərindən başlayaraq, Avropadakı Azərbaycan mühacirləri və digər Qafqaz respublikalarının nümayəndələri müttəfiqlərin Kann müşavirəsində, daha çox Bakı nefti üzrənidə qurulmuş Genuya və Haaqa konfranslarında fəal mövqe nümayiş etdirdilər. Bütün hallarda Genuya və Haaqa konfranslarının nəticəsiz qalmasında Qafqazın mühacir hökumətlərinin, xüsusilə Bakı nefti məsələsində Azərbaycan nümayəndələrinin tutduğu sərt mövqe Sovet Rusiyası ilə iqtisadi əməkdaşlığa meyilli olan Qərb ölkələri üçün çəkindirici rol oynadı” (14, s.588).

Bu illərdə Azərbaycan mühacirətinin antisovet mübarizəsində daha bir istiqamət - Qafqaz Konfederasiyasının yaradılması və fəaliyyəti ilə bağlı idi (15). Bu məsələ 1920-ci ilin noyabrında Ermənistanın və 1921-ci ilin fevralında isə Gürcüstanın sovet işğalından sonra daha da aktuallaşmışdı. Artıq 1921-ci il iyunun 10-da Ə.M.Topçubaşovun sədrliyi ilə dörd Qafqaz respublikasının (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Dağlılar Respublikası) Parisdəki səlahiyyətli nümayəndələrinin toplantısı keçirilmiş, bu respublikalar arasında siyasi və iqtisadi ittifaqın yaradılması qərarlaşdırılmış, 10 maddədən ibarət Paris Bəyannaməsi qəbul edilmişdi. Bəyannaməyə görə, Qafqazın mühacir hökumətlərinin Avropadakı nümayəndələri aralarındakı bütün ziddiyyətləri kənara qoyaraq, Qafqaz ölkələrinin müstəqilliyini təmin etmək və bu ölkələrdə demokratik idarəçilik formalarının bərpasına nail olmaq üçün əməkdaşlıq edəcəklərini öhdələrinə götürür, xarici təcavüzdən qorunmaq üçün aralarında müdafiə ittifaqının

yaradılmasını zəruri hesab edirdilər. Bəyannamədə Rusiyanın işğalına son qoyulması tələbi irəli sürülürdü (14, s.573-575). Qeyd edək ki, Paris bəyannaməsi 1921-ci il iyulun 19-da Millətlər Cəmiyyətinə də göndərilmişdi.

Lakin beynəlxalq vəziyyətin dəyişməsi, o cümlədən – 1921-ci ilin oktyabrında Türkiyə ilə Cənubi Qafqazın sovet respublikaları ilə Qars müqaviləsinin imzalanması, 1923-cü ildə Türkiyənin Antanta dövlətləri ilə Lozanna müqaviləsini imzalaması, 1924-cü ildə Fransada sosialistlərin, İngiltərədə isə leyboristlərin hakimiyyətə gəlməsi və nəticədə bu dövlətlərin hökumətlərinin SSRİ ilə yaxınlaşma xətti götürməsi, həmçinin mühacir Ermənistan hökumətinin Qafqaz Konfederasiyası ilə bağlı hər hansı danışıqlardan geri çəkilməsi Paris Bəyannaməsini təhlükə altına qoydu (16). Bundan sonra ideyanın gerçəkləşdirilməsi ağırlığı Türkiyəyə keçdi.

1924-cü ilin oktyabrında İstanbulda Qafqaz Konfederasiya Komitəsi (QKK) təsis edildi. Komitənin tərkibinə Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz mühacirə təşkilatlarının nümayəndələri daxil oldular. Azərbaycanı Komitədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nazirləri olmuş X.Sultanov, Ə.Əmircanov və Ə.Şeyxülislamov təmsil edirdi (10, s.32).

Qeyd edək ki, istanbuldakı Konfederasiya təşkili ilə paralel Parisdə də 1924-cü ilin oktyabr-noyabr aylarında Qafqaz respublikalarının konfederasiyada birləşməsi prosesi gedirdi. Bu prosesin nəticəsində 1925-ci ilin iyul ayının 26-da Parisdə Qafqaz mühacir hökumətlərinin xüsusi bir təşkilatının yaradılması haqqında protokol imzalandı. Azərbaycan tərəfdən protokolu Ə.Topçubaşov imzaladı (14, 601).

1925-ci ildə Parisdəki Qafqaz Konfederasiyası İstanbul Konfederasiyasına müraciət edərək hər iki təşkilatı birləşdirmək haqqında təklif irəli sürdü. Hər iki təşkilatın İstanbulda "Qafqaz İstiqlal Komitəsi" adı altında birləşməsi 1926-cı il iyulun 15-də mümkün olur (14, s.601; 16).

Beləliklə, 1920-ci illərin ortalarına doğru Şimali Azərbaycanda sovet işğalına, sovet terror rejiminə qarşı istər silahlı üsyanlar, istərsə də siyasi-ideoloji mübarizə xaricdə Azərbaycan mühacirət hökumətinin və Azərbaycan mühacirlərinin dünya mətbuat orqanlarında, beynəlxalq təşkilatlarda və konfranslarda, eyni zamanda yaratmış olduqları konfederativ təşkilatlarda apardıqları siyasi və diplomatik mübarizəsi ilə paralel gedirdi. SSRİ rəhbərliyi respublikanın daxilində və ölkə xaricində formalaşmış olan bu iki mübarizə ocağının vahid cəbhədə birləşməməsi üçün yeni taktika seçmək məcburiyyətində idi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı:

1. Мамедова Ш.Р. Интерпретация тоталитаризма. Сталинизм в Азербайджане 1920-1930 гг. Баку, «Адилъоглы», 2004 – 319 с.
2. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991). Bakı, "Elm", 1996 – 304 s.
3. Bünyadov Z.M. Qırmızı terror. Bakı, Azər nəşr, 1993 – 331 s.
4. Копия протокола допроса Л. П. Берия от 19 августа 1953 г. // Политбюро и дело Берия. Сборник документов. Москва, 2012, с.287-292
5. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, "Gənclik", 1991 – 110 s.
6. AR Pİİ SSA, f.1, siy.74, i.129, vv.90
7. AR DA, f.169, s.2, i.40, v.5
8. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. VI cild (aprel 1920 – iyun 1941). Bakı, "Elm", 2000 – 568 s.

9. AR Pİİ SSA, f.1, siy.74, i.121, vv.231-238
10. Абуталыбов Р.А. Мамед Эмин Расулзаде и Кавказская Конфедерация. Москва, Издательство «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2011 – 48 с.
11. Ахмедов А. Национальное движение партии и общественные деятели Азербайджана в 1918-1925 гг. глазами очевидца. Баку, 2006
12. Балаев А.Г. Мамед Амин Расулзаде (1884-1955). Москва, Издательство Флинта, 2009 – 288 с.
13. РГАСПИ, ф.64, оп.1, д.215, л.156
14. Нәсәли С.Р. Sovet dövründә Azәрbaуcанın xarici siyasәti (1920-1939). Вақı, “Adiloğlu”, 2012 – 656 s.
15. Сафарова А. Идея Кавказской Конфедерации в эмигрантский период политической деятельности А.М. Топчибашева // Известия НАНА, СИФП, 2001, № 3
16. Мамулиа Г. Идея Кавказской Конфедерации в рамках движения «Прометей» (к истории пакта Кавказской Конфедерации) // <http://www.chechen.org/page,5,348-zhurnal-chast.html>

РАФАЭЛЬ ГАРАЕВ

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ БОРЬБА ПРОТИВ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1920-Х ГОДОВ

В первой половине 1920-х годов основной формой борьбы против советской власти в Азербайджане были вооруженные восстания. Тема не менее, идеологическая и политическая борьба также была эффективна против власти большевиков. Основными представителями этой борьбы были бывшие государственные и политические деятели Азербайджанской Демократической Республики, интеллигенция, состоявшаяся в рядах запрещенных партий.

Идеологическая и политическая борьба была также опасна для советского режима, как и вооруженные восстания, и поэтому репрессии против идеологов освободительной борьбы азербайджанского народа велись еще сильнее.

RAFAEL QARAYEV

IN THE FIRST HALF OF THE 1920S IDEOLOGICAL AND POLITICAL STRUGGLE AGAINST THE SOVIET GOVERNMENT

In the half past of the 1920s the struggles against Soviet government in Azerbaijan was mainly in the form of armed rebellions. However, one more feature of this stage was the ideological-political struggle against Bolshevik. The main carriers of this struggle was the statesman of Azerbaijan Democratic Republic, politicians were in migration and the intellectuals who were members of prohibited parties.

The ideological-political struggle was as dangerous as the armed rebellions for Soviet government and therefore the repression against the ideologists of the Azerbaijan people's struggle for freedom were more powerful.

Rəyçilər: t.e.n.C. Bəhrəmov, t.e.d.R.C.Süleymanov

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu “Azərbaycanın müasir tarixi” şöbəsinin 18.11.2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr. №12).